

تحلیل تعهدات حقوق بشری دولت میزبان در مناسک حج: از کرامت انسانی تا حق بر صلح

سیده لطیفه حسینی^۱

چکیده

مناسک حج به عنوان یکی از تجمعات بزرگ مذهبی جهان، بستری برای اعمال رعایت حقوق بنیادین بشر به شمار می‌رود. این مقاله با روش توصیفی - تحلیلی به بررسی و تحلیل تعهدات حقوق بشری دولت عربستان سعودی در مناسک حج می‌پردازد. موضوع اصلی این پژوهش، نحوه تعامل دولت عربستان با اصول بنیادین حقوق بشر در قبال زائران خارجی با تمرکز بر مفاهیمی چون کرامت انسانی، حق حیات، امنیت، آزادی مذهب، منع تبعیض و حق بر صلح است.

با توجه به اینکه عربستان عضو بسیاری از معاهدات بین‌المللی، نظیر میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی نیست، مقاله با استناد به عرف عام بین‌المللی، قواعد آمره، منشور ملل متحد و رویه نهاد‌های حقوق بشری، سعی دارد اثبات کند که دولت عربستان به رغم عدم عضویت، همچنان به رعایت هنجارهای بین‌المللی حقوق بشر مکلف است. تحلیل مصادیق نقض این تعهدات در وقایعی چون فاجعه منا، برخوردهای فرقه‌ای با زائران شیعه،

۱. استادیار گروه حقوق، دانشکده علوم اجتماعی و اقتصادی، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران. رایانامه:

تبعیض نژادی علیه زائران آفریقایی و ممانعت از اجرای مناسک مذهبی غیر همسو با شریعت رسمی کشور میزبان، نشان دهنده نقض اصول حقوق بشر از طرف عربستان است که مخالف هنجارهای بین‌المللی است تا در نهایت مشخص شود که با توجه به عدم کارایی سازوکارهای داخلی عربستان و نبود نهاد بی‌طرف نظارتی در مراسم حج، راهکارهایی نظیر ایجاد منشور جهانی حقوق زائران دینی، فعال‌سازی نهادهای ویژه شورای حقوق بشر سازمان ملل و پیگیری حقوقی کشورهای متضرر از نقض حقوق زائران، پیشنهاد شده است. **واژگان کلیدی:** مناسک حج، عربستان سعودی، حقوق بشر، کرامت انسانی، حق بر صلح.

مقدمه

مناسک حج به‌عنوان یکی از گردهمایی‌های بزرگ مذهبی جهان، جلوه‌ای بی‌بدیل از عبادت جمعی، تنوع فرهنگی و تعامل میان ملت‌هاست. هر ساله میلیون‌ها مسلمان از کشورهای مختلف برای انجام دادن این فریضه به عربستان سعودی سفر می‌کنند. این تجمع عظیم، با وجود جنبه‌های عبادی آن، از منظر حقوق بشری نیز حائز اهمیت است؛ زیرا دولت عربستان به‌عنوان دولت میزبان، مسئولیت‌هایی در قبال حفاظت از حقوق بنیادین زائران بر عهده دارد. این مسئولیت‌ها تنها به مسائل امنیتی و اجرایی محدود نیستند، بلکه با استانداردهای شناخته شده بین‌المللی در زمینه حقوق بشر نیز مرتبط می‌شوند.

در مصادیق متعددی، از ازدحام مرگبار گرفته تا محدودیت‌های اعمال شده بر آزادی‌های مذهبی یا رفتاری زائران، نگرانی‌هایی نسبت به نقض حقوق بشری در بستر حج مطرح شده است. حقوق بشر مجموعه امتیازات متعلق به افراد جامعه و مقرر در قواعد موضوعه است که افراد به اعتبار انسان بودن با حمایت‌ها و تضمینات لازم، و طبق منزلت و شایستگی‌های متفاوت اجتماعی از آنها برخوردار می‌شوند. (هاشمی،

۱۳۸۴، ص ۱۲)؛ (شریفی طراز کوهی، ۱۳۸۰ش، ص ۳۱)

از آن جایی که ابعاد جهانی مناسک حج، مسئولیت حقوقی دولت میزبان را در چارچوب قواعد فراملی قابل تحلیل می‌سازد و گزارش‌ها و حوادث مکرر انسانی طی برگزاری حج، پرسش‌هایی جدی درباره رعایت حق حیات و کرامت انسانی ایجاد کرده است، بنابراین خلأ پژوهشی موجود در تحلیل تطبیقی تعهدات دولت عربستان در مناسک حج نسبت به موازین حقوق بشر بین‌الملل، ضرورت تدوین پژوهشی علمی در این حوزه را برجسته می‌سازد و تقویت سازوکارهای نظارتی و پاسخ‌گویی با اتکا به اصول حقوق بشر برای تضمین حقوق میلیون‌ها زائر را لازم می‌نماید.

با وجود تعدادی پژوهش در زمینه فقهی و سیاسی حج و پرداختن به مصادیق حقوق بشری، اما با رویکرد اسلامی (قائمی خرق، ۱۴۰۳ق، ص ۶۱-۹۰) تمرکز بر تعهدات عربستان نسبت به حقوق بشر جهانی بسیار اندک است. پژوهش حاضر تلاش دارد این خلأ علمی را با ارائه تحلیلی جامع و منسجم از منظر حقوق بشر بین‌الملل پر نماید. ضرورت نگارش پژوهش حاضر از آن جهت است که با وجود اهمیت فزاینده موضوع، بررسی دقیق حقوقی پیرامون مسئولیت‌های عربستان و چارچوب حقوقی الزام‌آور دولت میزبان نسبت به حقوق بین‌الملل بشر در قبال زائران حج، به‌ویژه از منظر کرامت انسانی، اصل عدم تبعیض نژادی، آزادی مذهب و حق حیات و حق بر صلح به عنوان حق جمعی مسلمانان، کمتر در ادبیات حقوقی داخلی و حتی در ادبیات تطبیقی صورت گرفته است.

نوآوری این پژوهش در تمرکز ویژه بر تحلیل حقوقی حج به مثابه موقعیتی خاص در حقوق بین‌الملل بشر است که در آن، الزامات و تعهدات حقوقی دولت میزبان با طیفی از حقوق نسل اول تا نسل سوم (از کرامت انسانی تا حق بر صلح) پیوند می‌خورد. مطابق اصول حقوق بین‌الملل بشر، هر شخص، فارغ از تابعیت، مذهب یا ملیت، در بهره‌مندی از کرامت انسانی، آزادی مذهب، امنیت و حتی حق بر صلح، ذی حق است. با توجه

به گستردگی جغرافیایی زائران و تراکم جمعیتی حج، دولت میزبان (عربستان سعودی) نقشی محوری در تضمین، حمایت و اجرا، نقض این حقوق ایفا می‌کند.

مسئله‌ای که این مقاله درصدد بررسی آن است، نه صرفاً کیفیت میزبانی دولت عربستان، بلکه میزان پایبندی آن به تعهدات الزام‌آور ناشی از اسناد جهانی حقوق بشر در مقام دولت میزبان یک رویداد مذهبی فراملی است. عربستان، برخی کنوانسیون‌های بین‌المللی را امضا یا تصویب نکرده است، اما بر اساس قواعد عرفی حقوق بشر و اصول مندرج در منشور ملل متحد، ملزم به رعایت حقوق بنیادین زائران است؛ به ویژه حقوقی چون: حق بر حیات، حق بر کرامت انسانی، حق بر آزادی مذهب و در بُعدی کلان‌تر: حق بر صلح که در زمره تعهدات غیر قابل عدول قرار دارند و دولت‌ها حتی در وضعیت اضطراری نیز مجاز به نقض آنها نیستند.

تجارب تاریخی در دهه‌های اخیر - از جمله فاجعه منادر سال ۲۰۱۵، محدودیت‌های اعمال شده بر زائران ایرانی در سال‌های مختلف، و تبعیض علیه اقلیت‌های مذهبی (شیعیان و...) در دسترسی به خدمات حج - نمایانگر نواقص جدی در احترام به تعهدات حقوق بشری عربستان سعودی است. به‌رغم ادعای مدیریت انحصاری حج بر مبنای حاکمیت ملی، چنین عملکردهایی می‌تواند مصداقی از نقض تعهدات بین‌المللی و مسئولیت بین‌المللی دولت میزبان تلقی شود. (Draft Articles on State Responsibility, 2001: Arts 1 - 2).

مقاله حاضر همچنین تلاش دارد تا ضمن بهره‌گیری از نظریات تفسیری نهادهای معاهده‌ای، نشان دهد چگونه تعهدات مثبت و منفی دولت میزبان قابل اعمال در مناسک حج هستند. روش تحقیق در این مقاله، توصیفی - تحلیلی و مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای است. نویسنده در این مقاله می‌کوشد با تکیه بر یک رویکرد تحلیلی، تعهدات دولت عربستان را در برگزاری مناسک حج با اصول و هنجارهای بین‌المللی حقوق بشر ارزیابی کند تا مشخص شود که چارچوب الزامات حقوقی

عربستان نسبت به استانداردهای بین‌المللی حقوق بشری در بستر این مناسک مذهبی چیست. این مقاله همچنین در صدد پاسخ به این سؤالات است که تعهدات حقوقی دولت میزبان در قبال زائران حج از منظر حقوق بشر بین‌الملل نسبت به حقوقی نظیر کرامت انسانی، عدم تبعیض نژادی، حق حیات، آزادی مذهب و حق بر صلح چگونه است؟ دولت عربستان سعودی بر مبنای نظام بین‌المللی حقوق بشر، چه تعهداتی در قبال زائران حج دارد؟

برای همین منظور ضمن بررسی چارچوب حقوق الزام‌آور حقوق بشر جهانی برای دولت عربستان در مناسک حج (قسمت اول) تعهدات دولت عربستان نسبت به تضمین اصول مبنایی حقوق بشر - نظیر کرامت انسانی و عدم تبعیض در مناسک حج - مطرح نظر است (قسمت دوم) تا در ادامه تعهدات دولت عربستان نسبت به تضمیناتی نظیر حق حیات، آزادی مذهب و حق جمعی صلح در مناسک حج تبیین، و از این طریق دامنه تعهدات دولت میزبان در پرتو استانداردهای بین‌المللی حقوق بشر مشخص می‌شود. (قسمت سوم)

۱. چارچوب حقوقی الزام‌آور حقوق بشر جهانی برای دولت عربستان در مناسک حج

عربستان سعودی به‌رغم عضویت در سازمان ملل متحد، تاکنون عضو رسمی میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی نبوده و از امضای آن خودداری کرده است. این موضوع به‌ظاهر ممکن است بر تعهدات رسمی و الزام‌آوری حقوق بشری در این کشور تأثیرگذار باشد. اما در حقوق بین‌الملل معاصر، الزام‌آوری حقوق بشر صرفاً محدود به امضای معاهدات نمی‌شود؛ به‌ویژه برخی از حقوق بنیادین و اساسی بشری - مانند حق بر کرامت انسانی، منع شکنجه، حق بر حیات و ممنوعیت تبعیض - به‌عنوان اصول عرفی بین‌المللی یا قواعد آمره شناخته شده‌اند که موجب تعهد همه کشورها، از جمله عربستان سعودی، خواهد بود. (Brownlie, 2012: 487 and Cassese, 2005: 121)

در نهایت از منظر حقوق بین‌الملل، عدم عضویت رسمی در معاهدات مهم حقوق بشری نمی‌تواند به‌طور کامل به معنای فقدان تعهد باشد. بسیاری از حقوق بنیادین ذیل حقوق عرفی و هنجارهای آمره قرار دارند که همه دولت‌ها، حتی غیرمتعهدان معاهدات، به رعایت آنها موظف هستند. بنابراین عربستان سعودی از منظر الزام‌آوری حقوق بشر بین‌المللی ناگزیر است رعایت حداقل‌های حقوق بشری را تضمین کند. (Alston, 2005: 95)

الف) تعهدات دولت عربستان به موجب حقوق بشر بین‌الملل عرفی در مناسک حج

در نظام حقوق بین‌الملل معاصر، مجموعه‌ای از حقوق بنیادین بشر - نظیر حق حیات، کرامت انسانی، منع تبعیض نژادی و مذهبی، آزادی مذهب و نیز حق بر صلح - به‌عنوان یک حق جمعی، جایگاهی فراتر از معاهدات صرف یافته‌اند و در قالب عرف بین‌المللی عام و گاهی حتی به‌صورت قواعد آمره برای تمامی دولت‌ها الزام‌آورند؛ حتی برای دولت‌هایی که عضو رسمی معاهدات حقوق بشری مرتبط نیستند، مانند عربستان سعودی، نیز الزام‌آور است. دیوان بین‌المللی دادگستری در رأی معروف خود در قضیه بارسلونا تراکشن، ضمن تمایز میان تعهدات خاص معاهده‌ای و تعهدات عام در قبال جامعه جهانی تصریح کرد که دولت‌ها نسبت به برخی حقوق اساسی انسان‌ها، از جمله منع تبعیض نژادی و حمایت از کرامت انسانی، در برابر کل جامعه بین‌المللی مسئولیت دارند. (Belgium v. Spain, ICJ Reports 1970: 32) به همین سیاق، دیوان بین‌المللی دادگستری در نظر مشورتی خود در قضیه دیوار حائل در سرزمین‌های اشغالی صراحتاً اعلام کرد که حق تعیین سرنوشت و اصول بنیادین حقوق بشر - نظیر آزادی مذهب، منع تبعیض و کرامت انسانی - از جمله هنجارهای الزام‌آور عرفی و فرامعاهده‌ای هستند که تخطی از آنها، حتی در صورت فقدان عضویت در معاهدات، تخلف از حقوق بین‌الملل عمومی محسوب می‌شود. (Legal Consequences of the

Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory, Advisory Opinion,
(ICJ Reports 2004, paras: 134).

عرف عام بین‌المللی از دو عنصر اساسی رفتار مستمر دولت‌ها و اعتقاد حقوقی به الزام‌آوری آن شکل می‌گیرد. (Henckaerts, Jean - Marie; ۲۰۰۵: ۵۵) در حقوقی نظیر حق حیات و کرامت انسانی، این دو عنصر در طی دهه‌های اخیر با تصویب اعلامیه‌ها، رویه‌های سازمان‌های بین‌المللی و آرای نهادهای قضایی بین‌المللی تثبیت شده‌اند؛ برای مثال تکرار مستمر قواعد مربوط به منع تبعیض و آزادی مذهب در مصوبات مجمع عمومی سازمان ملل و قطعنامه‌های شورای حقوق بشر، در کنار اجرای عملی این اصول در حقوق داخلی بسیاری از دولت‌ها، سبب شکل‌گیری عنصر رفتار دولت‌ها شده است. افزون بر آن، تصریحات مکرر نهادهای بین‌المللی مبنی بر الزام‌آور بودن این حقوق برای همه دولت‌ها، بیان‌گر باور حقوقی جهانی به الزامی بودن آنهاست. (Universal Declaration of Human Rights, 1948). بنابراین حتی در صورت عدم الحاق عربستان سعودی به میثاق‌های اصلی حقوق بشری، نظیر میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، این دولت به رعایت اصول بنیادین نظیر حق حیات زائران، تضمین کرامت انسانی ایشان، آزادی مذهبی تمام فرقه‌ها، و منع هرگونه تبعیض دینی یا نژادی در جریان مناسک حج ملزم است.

مناسک حج، که در سطح بین‌المللی دارای بار معنوی و سیاسی گسترده‌ای است، می‌تواند به مثابه عرصه آزمون پایبندی دولت عربستان به تعهدات عرفی و عام حقوق بشری تلقی شود. افزون بر آن حق بر صلح، که ذیل حقوق همبستگی و نسل سوم قرار می‌گیرد، نیز در دهه‌های اخیر به عنوان یک مطالبه جهانی و عرف رو به تثبیت شناخته شده و در زمینه حج، ایجاب می‌کند که دولت میزبان از هرگونه سوء استفاده سیاسی، امنیتی یا فرقه‌ای - که موجب تشویش امنیت معنوی و فیزیکی زائران شود - پرهیز کند. بسیاری از حقوق بنیادین بشر - نظیر حق حیات، کرامت انسانی، اصل عدم

تبعیض و منع تبعیض نژادی و مذهبی - از جمله حقوقی هستند که امروزه در زمره عرف بین‌المللی یا حتی قواعد آمره محسوب می‌شوند (Meron, Theodor, 2006: 79) و چون به نظم عمومی بین‌المللی ارتباط دارند، برای تمام دولت‌های عضو جامعه بین‌المللی، صرف نظر از اینکه عضو معاهده ذی ربط باشند یا خیر، الزام آور است و نقض آن می‌تواند موجبات مسئولیت بین‌المللی دولت ناقض را فراهم آورد. (Draft Conclusions on Identification of Customary International Law, 2018: Conclusion 2 & 9) ماده ۵۳ کنوانسیون وین (۱۹۶۹)، قواعد آمره حتی در نبود پذیرش رسمی الزام آورند. در همین چارچوب، رعایت کرامت زائران حج، فارغ از تابعیت یا مذهب، تعهدی غیر قابل استثنا برای دولت میزبان به شمار می‌رود. (Buergethal, Thomas, 2011: 74)

ب) تعهدات دولت عربستان به موجب منشور ملل متحد و اعلامیه جهانی حقوق بشر

در مناسک حج

منشور سازمان ملل متحد، که عربستان نیز عضو آن است، چارچوب حقوق بشری گسترده‌ای فراهم کرده که تمام اعضای این سازمان به رعایت آن ملزم هستند. مطابق ماده ۵۵ و ۵۶ منشور ملل متحد، کلیه دولت‌های عضو این سازمان، برای احترام به حقوق بشر و آزادی‌های بنیادین، به همکاری با این سازمان. همچنین متعهد هستند به موجب ماده ۱، بند ۳ منشور ملل متحد به ارتقا و تشویق احترام به حقوق بشر و آزادی‌های بنیادین برای همه انسان‌ها بدون تمایز از حیث نژاد، جنس، زبان یا مذهب ملزم هستند. این تعهد حتی در صورت عدم عضویت در اسناد خاصی، نظیر میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، ماهیت الزام آور دارد و از اصول بنیادین منشور به شمار می‌رود. مناسک حج به عنوان مناسکی با گستره جهانی، مشمول همین اصول جهانی کرامت، احترام به مذهب، سلامت و امنیت فردی است. (UN Charter, 1945: Art. 1 (3) & Arts: 55 - 56)

اعلامیه جهانی حقوق بشر الزام حقوقی مستقیم ندارد، اما به عنوان معیار اخلاقی، سیاسی و حقوقی تلقی می‌شود. (Dunne, T. & Wheeler, 1999: 75) در رویه نهادهای

بین‌المللی حقوق بشر و دیوان بین‌المللی دادگستری، اعلامیه جهانی حقوق بشر به عنوان یک مرجع عرفی الزام‌آور در نظر گرفته می‌شود. (Belgium v. Spain, ICJ Reports para. 34, 1970) همچنین قطعنامه‌های متعددی که در شورای حقوق بشر سازمان ملل صادر شده‌اند، ضمن تأکید بر رعایت حقوق بنیادین به کشورهای عضو حتی غیر متعهد نیز به رعایت اصول حقوق بشر توصیه کرده‌اند. (UNHRC Res. 24/15, 2013). به این ترتیب اعلامیه جهانی حقوق بشر امروزه جایگاه عرفی در حقوق بین‌الملل دارد و شامل حقوقی نظیر آزادی مذهب (ماده ۱۸)، آزادی اجتماعات و مناسک (ماده ۲۰) است. (Buerghenthal, 2009: 88)

ج) پذیرش نسبی اسناد بین‌المللی توسط عربستان

دولت عربستان عضو میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، به عنوان مبنای الزام‌آوری بسیاری از حقوق بشر قابل اعمال در مناسک حج نیست، اما در برخی اسناد الزام‌آور حقوق بشر در حوزه‌های مختلف عضویت دارد. عضو کنوانسیون‌های حقوق کودک، منع تبعیض نژادی، منع شکنجه، رفع تبعیض علیه زنان است که در آنها نیز به اصول بنیادین حقوق بشر تصریح شده است. با توجه به اینکه حفظ کرامت انسانی و رعایت اصل عدم تبعیض و جایگاه و ارزش ذاتی حیات انسانی، از جمله اهداف و موضوعات مهم این اسناد جهانی است، پذیرش این اسناد بیان‌گر الزام دولت عربستان و ضرورت پایبندی آن به حقوق بنیادین بشر می‌باشد. با توجه به حضور کودکان، زنان و اقلیت‌های نژادی و مذهبی در حج، الزامات این کنوانسیون‌ها نیز در زمره تعهدات عربستان در چارچوب حج قرار می‌گیرند. (Human Rights Watch, World Report 2023: 81).

د) پیش‌فرض نظری: دولت میزبان و مسئولیت‌های فرامرزی در قلمرو مذهبی

در مناسک حج، «دولت میزبان» به کشوری اطلاق می‌شود که خاک و قلمرو آن برای انجام دادن این فریضه دینی استفاده می‌شود و مسئولیت فراهم آوردن شرایط مناسب

برای زائران را برعهده دارد. در واقع دولت میزبان برای انجام دادن مناسک حج، عربستان سعودی است که با توجه به میزبانی از میلیون‌ها زائر، مسئولیت‌های گسترده‌ای در زمینه حفظ امنیت، سلامت، آزادی و کرامت زائران دارد.

از منظر حقوق بین‌الملل، دولت میزبان دارای تعهدات ویژه‌ای است که عمدتاً تحت عنوان «مسئولیت حفاظت از حقوق بشر» و «تعهدات بین‌المللی دولت میزبان» شناخته می‌شوند. دولت میزبان در مناسک حج باید میان قوانین داخلی خود و تعهدات بین‌المللی در زمینه حقوق بشر تعادلی برقرار کند تا کرامت، امنیت و آزادی‌های زائران تضمین شود. این مسئله، به ویژه در سایه توجه جهانی به حقوق بشر، اهمیت بیشتری یافته است و موضوع بسیاری از نقدها و پیشنهادهای اصلاحی حقوقی است.

یکی از مفاهیم برجسته در حقوق بین‌الملل بشر و مسئولیت دولت‌ها، وظیفه مراقبت است. دولت عربستان موظف است نسبت به جان، کرامت، آزادی، سلامت و امنیت تمامی افراد خارجی - اعم از مهاجر، زائر و گردشگر - در قلمرو خود مراقبت کند. در حج این وظیفه شامل تضمین دسترسی به خدمات پزشکی و بهداشتی، تضمین امنیت و کنترل جمعیت، تضمین امکان مناسک بدون تبعیض مذهبی یا ملی و پرهیز از رفتارهای خشونت‌بار یا تحقیرآمیز با زائران است. (Peters, A, 2016: 240)

دولت‌هایی که میزبان رویدادهای فراملی (بین‌المللی مذهبی، ورزشی، سیاسی) هستند، بر اساس اصل وظیفه مراقبت در قبال جان، کرامت و آزادی شرکت‌کنندگان مسئولیت دارند؛ حتی اگر عضو هیچ معاهده‌ای نباشند. (Peters, 2016: 250) نقش دولت میزبان در تضمین حقوق بنیادین زائران در مناسک بین‌المللی مذهبی مانند حج، فراتر از یک مدیریت داخلی است. حج یک رخداد فرامرزی دینی و حقوق بشری است که میلیون‌ها فرد از ملیت‌های گوناگون در آن شرکت می‌کنند و عملاً با ورود به خاک دولت میزبان، تحت صلاحیت و کنترل عملی آن دولت قرار می‌گیرند. بر همین اساس، دولت عربستان سعودی بر مبنای قواعد بین‌المللی مسئولیت دارد تا حقوق و

آزادی‌های بنیادین زائران را محترم شمرده و از نقض آنها جلوگیری کند.

این وظیفه نه تنها از منظر قواعد داخلی و مذهبی، بلکه از منظر حقوق بین‌الملل بشر نیز مبنای الزام‌آور دارد؛ حتی در صورت عدم عضویت رسمی دولت‌ها در برخی معاهدات نیز قابل اثبات است. به این ترتیب با وجود عدم عضویت عربستان در برخی معاهدات خاص، تعهدات گسترده آن به اصول جهانی حقوق بشر از طریق منشور ملل، عرف بین‌المللی، عضویت در اسناد محدود و مفهوم وظیفه مراقبت، کاملاً قابل اثبات است.

۲. تعهدات دولت عربستان نسبت به اصول مبنای حقوق بشر جهانی در

مناسک حج

در این بخش تلاش می‌شود به بررسی اصول بنیادینی از حقوق بشر پرداخته شود که به عنوان مبنای نظری بر مناسک حج حاکم‌اند و دولت میزبان، به عنوان مسئول اجرای این مناسک، به رعایت آنها در قبال زائران ملزم است. دو اصل مهم که در این میان نقش محوری دارند، کرامت انسانی و اصل عدم تبعیض هستند. کرامت، به عنوان زیربنای تمام حقوق بشر، اقتضا دارد که شأن انسانی زائران در تمامی مراحل سفر حج حفظ شود و هیچ اقدام یا سیاستی به تحقیر یا نادیده‌انگاری ارزش ذاتی انسان منتهی نشود. در کنار آن، اصل عدم تبعیض نژادی ایجاب می‌کند که دولت میزبان در برخورد با زائران، ارائه خدمات و تضمین حقوق، هیچ‌گونه تبعیضی بر مبنای مذهب، ملیت، نژاد یا گرایش سیاسی اعمال نکند. بررسی این دو اصل، نه تنها تبیینی از تعهدات دولت میزبان در چارچوب حقوق بین‌الملل بشر فراهم می‌آورد، بلکه نشان می‌دهد تا چه حد می‌توان از مفاهیم حقوق بشر برای تضمین یک حج عادلانه، انسانی و شرافتمندانه بهره گرفت.

الف) چگونگی نقض کرامت انسانی در مناسک حج توسط عربستان

کرامت انسانی در ساختار حقوق بشر بین‌الملل، اساس و مبنای اصلی تمامی حقوق و آزادی‌های شناخته شده است. کرامت انسانی و عدم تبعیض به عنوان مفاهیم ارزشی

از جمله مبانی ای تلقی می‌شوند که به موجب آن زائران مناسک حج مستحق برخورداری از حقوق بشر هستند. در اسناد بین‌المللی حقوق بشر، از جمله مقدمه اعلامیه جهانی حقوق بشر، کرامت و حیثیت ذاتی انسان‌ها مبنای برخورداری آنها از حقوق یکسان و انتقال‌ناپذیر ذکر شده است. (مجموعه اسناد جهانی حقوق بشر، ۱۳۸۱ش، ص ۷۷)

در ادبیات حقوق بشر بین‌الملل، کرامت به معنای احترام بنیادین به ارزش ذاتی هر انسان - فارغ از نژاد، مذهب، جنسیت یا ملیت - است. (UN Human Rights Commit- tee, General Comment No. 29, 2001: para. 7) کرامت شامل حق بر احترام به تمامیت جسمانی و روانی، منع شکنجه و رفتارهای تحقیرآمیز، حق بر آزادی مذهبی و اعتقادی و ممنوعیت هرگونه تبعیض است. (OHCHR, 2011: 5)

نقض کرامت، زمانی اتفاق می‌افتد که دولت یا نهادهای مسئول، این حقوق بنیادین را مستقیماً یا غیر مستقیم نقض کنند. در مناسک حج، نقض کرامت می‌تواند به اشکال مختلف - از جمله از طریق عدم تضمین امنیت جانی و روانی زائران، تبعیض علیه اقلیت‌های مذهبی یا نژادی، اجبار به پیروی از قوانین دینی خاص بدون امکان انتخاب آزادانه - رخ دهد. (Amnesty International Report 2023: 36) اصل کرامت انسانی، شالوده بنیادین اسناد بین‌المللی حقوق بشر، از جمله اعلامیه جهانی حقوق بشر (ماده ۱)، است.

در مناسک حج گزارش‌های متعدد از رفتار تحقیرآمیز نیروهای امنیتی عربستان با زائران کشورهای خاص - به ویژه در جریان بازجویی‌های فرودگاهی، بازرسی بدنی تحقیرآمیز، توقیف وسایل مذهبی و توهین‌های مذهبی و نژادی - از نقض گسترده اصل کرامت حکایت دارد. این در حالی است که در نظام حقوقی عربستان، هیچ مقرره مستقلی، که صراحتاً بر پاسداشت کرامت انسانی - فارغ از مذهب، ملیت یا نژاد - تأکید کند، مشاهده نمی‌شود. کرامت انسانی در حقوق بین‌الملل به معنای احترام به ارزش ذاتی هر انسان و حفاظت از تمامی ابعاد جسمی، روانی و معنوی اوست.

(OHCHR, 2011: 5) اما در نظام حقوقی عربستان سعودی، تعریفی رسمی و مکتوب از کرامت انسانی، به شیوه حقوق بشر بین الملل وجود ندارد. اساسنامه پادشاهی عربستان، که به جای قانون اساسی مکتوب شناخته می شود، صراحتاً بر مبنای اصول شریعت اسلام بنا شده و حقوق و آزادی ها بر اساس تفسیر فقهی این اصول تعیین می شوند. (طالبی و همکاران، ۱۴۰۰ش، ص ۱۲۰)

در این نظام، کرامت بیشتر به صورت آموزه های اخلاقی و دینی، و نه حقوقی، تبیین شده است. این امر باعث می شود که تضمین کرامت انسانی در قوانین و مقررات داخلی، به رعایت احکام شرعی و ملاحظات امنیتی محدود باشد؛ برای نمونه وزارت حج و امور اسلامی عربستان برای حفظ امنیت و سلامت زائران مقرراتی وضع کرده است، اما این مقررات بیشتر جنبه انتظامی داشته و فاقد ضمانت های حقوق بشری مدرن هستند. (AI - Rasheed, 2010: 210) از طرف دیگر قوانین جزایی عربستان، که بر اساس شریعت تدوین شده اند، ممکن است در برخی موارد با معنای کرامت در نظام بین المللی حقوق بشر در تضاد باشند؛ برای مثال مواردی از مجازات های بدنی، محدودیت آزادی بیان و عقیده و نقض حقوق زنان گزارش شده است که این نمونه ها با کرامت انسانی به عنوان حق بنیادین در تضاد است. (Human Rights Watch, 2023: 80).

در مناسک حج، کرامت انسانی زائران به دلیل تبعیض های مذهبی و نژادی، که از سوی مسئولان سعودی اعمال می شود، به طور مکرر نقض می شود. شیعیان و دیگر اقلیت ها اغلب از دسترسی برابر به تسهیلات و امکانات محروم هستند و حق ابراز عقیده و آزادی مذهب در محیط حج محدود می شود. (Amnesty International Report 2022: 35 - 38) این وضعیت با مفاد کنوانسیون بین المللی رفع تمام اشکال تبعیض نژادی، که عربستان عضو آن می باشد، مغایر است. (United Nations Treaty Series, 1969: 195)

علاوه بر این، نقض کرامت می تواند اثرات روانی عمیقی بر زائران داشته باشد؛ به

گونه‌ای که سلامت روانی و احساس امنیت فرد را خدشه‌دار سازد که خود مصداق نقض حقوق بشر است. (Human Rights Committee, 1982: para3). فقدان تضمین‌های قانونی و نظارتی مؤثر، باعث شده است تا نمونه‌های متعددی از نقض حقوق انسانی در جریان حج به ثبت برسد و ضرورت اصلاحات جدی در قوانین و سیاست‌های عربستان را برجسته سازد. (Human Rights Watch, , 2023: 29)

عربستان میزبان دائمی سازمان همکاری اسلامی است و طبق ماده ۲ منشور سازمان، اعضای این سازمان به احترام به کرامت انسانی و تقویت همبستگی اسلامی موظف هستند. از این رو می‌توان پیشنهاد کرد که این سازمان با تأسیس کمیته‌ای برای «حقوق زائران»، یک چارچوب نظارتی اسلامی و درون‌نهادی را به وجود آورد که به مسائل تبعیض، امنیت و سلامت زائران رسیدگی کند. (Charter of the organization of islam- (iccooperation, 2008, art. 2.b

ب) اصل عدم تبعیض و تعهدات عربستان در تأمین حقوق بشر زائران حج

اصل عدم تبعیض یکی از اصول بنیادین و غیر قابل تخطی در نظام بین‌المللی حقوق بشر است که در ماده ۲ اعلامیه جهانی حقوق بشر به آن تصریح شده است. مطابق این اصل، هیچ فردی نباید به دلایل نژاد، رنگ، جنس، زبان، دین، عقیده سیاسی یا ملیت از حقوق بشری خود محروم شود و دولت‌های طرف این میثاق تعهد می‌کنند که حقوق شناخته‌شده در این میثاق را برای کلیه افراد در قلمرو خود و تابع حاکمیتشان بدون هیچ‌گونه تمایزی - از قبیل نژاد، رنگ، جنس، زبان، مذهب، عقیده سیاسی یا عقیده دیگر، اصل و نسب ملی یا اجتماعی، دارایی، نسب، یا... - تضمین کنند. (International Covenant on Civil and Political Rights, 1966, Art. 2).

در تفسیر عمومی شماره ۱۸ (۱۹۸۹)، کمیته حقوق بشر تصریح می‌کند که: اصل عدم تبعیض یک اصل مستقل و بنیادین حقوق بشر است، نه صرفاً مکمل دیگر حقوق.

تبعیض زمانی محقق می‌شود که یک تفاوت رفتار ناموجه، نامربوط یا غیر ضروری میان افراد وجود داشته باشد. تمایزهای مبتنی بر ضرورت‌های عینی و معقول ممکن است موجه باشد، اما دولت باید بار اثبات آن را بر دوش داشته باشد. (UN Human Rights Committee. General Comment No. 18: 1989, para 7,13) دولت میزبان نمی‌تواند با استناد به معیارهای سیاسی یا مذهبی خاص (مثلاً تفاوت در مذهب زائران) در ارائه خدمات، امنیت یا اجازه ورود زائران، رفتار متفاوتی نشان دهد؛ زیرا این اقدامات ممکن است مشمول مفهوم تبعیض غیر موجه در معنای ماده ۲ اعلامیه جهانی حقوق بشر شود. در مناسک حج، این اصل مستقیماً دولت میزبان را متعهد می‌کند تا در اعطای ویزا، تخصیص خدمات، تأمین امنیت و ارائه امکانات، بدون تبعیض میان زائران از مذاهب، کشورها و نژادهای مختلف رفتار کند.

گزارش‌های حقوق بشری و شواهد میدانی در سال‌های اخیر (مانند تبعیض علیه برخی شیعیان یا زائران کشورهای خاص) بیانگر نگرانی‌هایی درباره نقض این اصل هستند که می‌تواند ناقض تعهدات بین‌المللی عربستان سعودی تلقی شود. ماده ۵ بند (د) کنوانسیون منع تبعیض نژادی، کشورها را به تضمین برابری در حق آزادی مذهب و انجام دادن مناسک مذهبی مکلف می‌کند. با توجه به اینکه عربستان به این کنوانسیون پیوسته، به اجرای مفاد آن متعهد است. البته بسیاری از قواعد این کنوانسیون، به ویژه اصل عدم تبعیض به طور عام و ممنوعیت تبعیض مذهبی با زمینه قومی یا ملیتی، دارای ماهیت عرفی‌اند.

در صورتی که تبعیض‌هایی علیه زائران کشورهای مشخص - به ویژه زائران ایرانی، عراقی، یمنی، لبنانی و افغانی - با دلایل ظاهراً امنیتی اما با محتوای مذهبی - نژادی اعمال شود، بارزترین مصداق نقض این تعهدات است. به طور خاص محدودیت آزادی مذهب، همچنین رفتارهای تبعیض‌آمیز یا تحقیرآمیز، مانند تفکیک نا عادلانه زائران بر اساس قومیت یا مذهب، با اصل برابری و منع تبعیض در ماده ۲ اعلامیه جهانی حقوق بشر و کنوانسیون

رفع تبعیض نژادی مغایر است. (Universal Declaration of Human Rights, 1948:Art1).

۳. تعهدات دولت عربستان نسبت به حقوق بنیادین بشر در زمان انجام دادن

مناسک حج

تعهدات دولت‌ها نسبت به حقوق بشر به دو شکل تعهد منفی و مثبت است. در تعهد منفی دولت با عدم اقدام یا عدم مداخله در تأمین حقوق ذی حق سعی خواهد داشت. حال آنکه در تعهد مثبت، تعهد دولت زمانی انجام داده خواهد شد که در جهت تأمین حقوق ذی حق، اقدام خاص و مثبتی اتخاذ کند.

در چارچوب حقوقی، تعهدات حقوق بشری دارای سه وجه است؛ به این معنا که تعهدات به «احترام»، «حمایت» و «ایفا» از یکدیگر قابل تمایز هستند. در تعهد به «احترام»، دولت به اجتناب از مداخله در آزادی ذی حقان موظف می‌شود. در تعهد به «حمایت»، مکلف به بازداشتن دیگران از مداخله، و در تعهد به «ایفا» به انجام دادن اقدامات ضروری در تأمین محتوای حق ملزم است. (قاری سید فاطمی، ۱۳۸۸، ص ۴۱) در این قسمت به تبیین تعهدات عربستان در خصوص تضمین حق بر آزادی مذهب، حق حیات و حق بر صلح پرداخته خواهد شد.

الف) تعهدات دولت عربستان نسبت به تضمین حق آزادی مذهب در مناسک حج

یکی از مهم‌ترین حقوق بشر قابل اعمال در مناسک حج، حق آزادی مذهب است که مبنای آن در اسناد بین‌المللی حقوق بشر به صراحت آمده است. اعلامیه جهانی حقوق بشر در ماده ۱۸ مقرر می‌دارد: «هر کس حق آزادی فکر، وجدان و مذهب دارد؛ این حق شامل آزادی اظهار آن، عبادت، اعمال و مناسک دینی است (Universal Declaration of Human Rights, 1948, Article 18). آزادی مذهب از حقوق بنیادین بشر است که در ماده ۱۸ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی نیز به رسمیت شناخته شده است (International Covenant on Civil and Political Rights, 1966, Article 18) و این حق

شامل آزادی برای داشتن، ابراز، تبلیغ و انجام اعمال مذهبی فردی یا جمعی در فضای عمومی یا خصوصی است.

در بستر مناسک حج، این حق معنای ویژه‌ای پیدا می‌کند؛ زیرا حج یک آیین کاملاً مذهبی است و دولت میزبان موظف است این مراسم را به گونه‌ای مدیریت کند که زائران، صرف نظر از گرایش مذهبی (مانند شیعه، سنی، یا سایر گرایش‌ها) بتوانند اعمال مذهبی خود را آزادانه و بدون تهدید، تبعیض یا محدودیت ناموجه انجام دهند. بر اساس استانداردهای حقوق بشری، دولت میزبان نمی‌تواند به بهانه امنیت یا نظم عمومی، آزادی مذهبی را به گونه‌ای محدود کند که عملاً به انکار آن بینجامد، مگر در شرایطی بسیار محدود و طبق معیارهای سخت گیرانه امکان تحدید این حق وجود دارد؛ برای نمونه کمیته حقوق بشر در تفسیر شماره ۲۲ در حق آزادی مذهب معتقد است که اعمال مذهبی می‌تواند شامل نیایش، مناسک، عبادت، پوشش دینی، استفاده از اماکن مقدس و انجام دادن شعائر دینی باشد. همچنین بیان می‌کند محدودیت بر آزادی مذهب فقط در شرایط خاص، با استناد به نظم عمومی، سلامت، اخلاق یا حقوق و آزادی‌های دیگران مجاز است و چنین محدودیتی باید ضروری، متناسب و بدون تبعیض باشد.

در بستر مناسک حج، این حق معنای ویژه‌ای پیدا می‌کند؛ زیرا حج، یک آیین کاملاً مذهبی است و دولت میزبان موظف است این مراسم را به گونه‌ای مدیریت کند که زائران، صرف نظر از گرایش مذهبی (مانند شیعه، سنی یا سایر گرایش‌ها) بتوانند اعمال مذهبی خود را آزادانه و بدون تهدید، تبعیض یا محدودیت ناموجه انجام دهند. با استناد بر نظریه کمیته حقوق بشر، اگر دولت میزبان (عربستان سعودی) اجازه ندهد زائران با گرایش‌های مذهبی متفاوت، برخی اعمال خاص خود (مانند دعای خاص یا نماز جماعت در مکان‌های تعیین شده) را انجام دهند یا آنان را به دلیل گرایش اعتقادی از برخی برنامه‌ها یا مناطق (مانند بقیع) محروم سازد، این موضوع می‌تواند نقض آزادی مذهب تلقی شود، مگر اینکه دولت بتواند ثابت کند

محدودیت‌ها برای حفظ نظم عمومی یا امنیت ضروری، و کاملاً متناسب بوده‌اند.

(UN Human Rights Committee. General Comment No. 22, 1993, para 4,8)

حق ابراز مذهب از جمله حق‌های بشری است که زمان و مکان نمی‌شناسد و مستلزم تحقق اراده آزاد انسان در اعمال آن است. (Hans, 1985: 443) در جهانی که توأم با جابه‌جایی مردم است و افراد در عصر ارتباطات با تمام بخش‌های جهان در ارتباط هستند و به تمام بخش‌های مختلف جهان سفر می‌کنند، احترام به باورهای مذهبی از جمله حق‌هایی است که شایسته احترام و تضمین است. احترام به باورهای مذهبی زمانی تحقق می‌یابد که فرد مسلمان و دارنده مذهب امکان ابراز آن را مطابق اوامر و دستورات مذهبی خود داشته باشد. (Rehman, 2007: 29) دولت عربستان عضو میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی نیست، اما محتوای چنین تعهدی از سایر اسناد حقوق بشری نیز قابل ادراک است.

بر اساس مفاد کنوانسیون بین‌المللی رفع همه اشکال تبعیض نژادی (۱۹۶۵)، به‌ویژه بند (د) از ماده ۵، دولت‌های عضو متعهد شده‌اند که در حوزه‌های مدنی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، حق افراد برای بهره‌مندی از آزادی در انجام دادن مناسک مذهبی را بدون هیچ‌گونه تبعیض بر اساس نژاد، رنگ، نسب یا خاستگاه قومی یا ملی تضمین کنند. دولت عربستان به عنوان عضو این کنوانسیون، و به عنوان دولت میزبان مناسک حج در خصوص تضمین این آزادی دارای تعهدی منفی است؛ به این معنا که نباید مانع از انجام دادن تشریفات عبادی شیعیان و سایر مذاهب در طول برگزاری مراسم حج شوند و در این امور مداخله نکنند این تعهد در وهله اول مستلزم احترام، در وهله دوم حمایت، و در وهله سوم مستلزم ایفا است؛ به این معنا که شرایط را برای تحقق آن فراهم کنند.

اصولی نظیر ممنوعیت تبعیض مذهبی و نژادی، به‌عنوان هنجارهای عرفی حقوق بین‌الملل و بخشی از قواعد آمره الزام‌آور تلقی می‌شوند؛ برای نمونه ممانعت از اقامه

دعاهای خاص مذهبی، توقیف کتاب‌های ادعیه غیر سنی، کنترل‌های امنیتی خاص بر زائران کشورهای خاص - مانند ایران، لبنان، پاکستان و عراق - و حتی بازداشت‌های موردی بدون دادرسی منصفانه، مصادیقی آشکار از تبعیض مذهبی با زمینه نژادی یا ملی محسوب می‌شوند. این اقدامات، نه تنها ناقض اصل آزادی مذهب مندرج در ماده ۱۸ اعلامیه جهانی حقوق بشر است، بلکه از منظر کنوانسیون منع تبعیض نژادی نیز مشمول معیارهای تبعیض دوگانه‌اند: اول در قالب تبعیض مذهبی با پیامدهای نژادی یا ملیتی؛ دوم در قالب رفتار نابرابر نهادینه شده مقامات رسمی دولتی.

از منظر دکترین مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها، رفتار نیروهای امنیتی عربستان، که در چارچوب صلاحیت رسمی عمل می‌کنند، به طور کامل به دولت سعودی منتسب است و دولت به پاسخ‌گویی در قبال پیامدهای آن نزد جامعه بین‌المللی مکلف خواهد بود. از این رو حج نه تنها یک آئین عبادی، بلکه بستری برای نقض حقوق بنیادین بشر توسط دولت میزبان تلقی می‌شود که از رهگذر ابزارهای شبه قانونی، امنیتی و ایدئولوژیک اعمال می‌شود و مستلزم پاسخ‌گویی در نهادهای حقوق بشری بین‌المللی است. (Draft Articles on State Responsibility, 2001: Art. 1 - 2)

اصل آزادی مذهب به عنوان یک قاعده عرفی بین‌المللی برای همه کشورها الزام‌آور است. گزارشگر ویژه در حوزه آزادی مذهب و همچنین گزارشگر ویژه در اقلیت‌های دینی، با استناد به ماده ۱۸ اعلامیه جهانی حقوق بشر و ماده ۱ کنوانسیون منع تبعیض نژادی، عربستان را به اتخاذ رفتار تبعیض‌آمیز با برخی گروه‌های مذهبی، مانند شیعیان، متهم کرده‌اند. (United Nations Human Rights Council, 2021: paras. 36 - 39) این گزارش‌ها می‌توانند مستمسک فشار دیپلماتیک یا بررسی‌های شورای حقوق بشر قرار گیرند.

به این ترتیب حق ابراز مذهب به عنوان یکی از مصادیق حق بر آزادی مذهب حق مدنی و فردی است که در بردارنده تعهد مثبت و منفی دولت در خصوص احترام به

آزادی مذهب است. به موجب تعهد منفی لازم است دولت‌ها در نحوه انجام دادن تشریفات مذهبی مسلمانان جهان در جریان مناسک حج مداخله نکنند و آن را از طریق قانون منع نکنند. همچنین به موجب تعهد مثبت، دولت عربستان باید به طور مثبت از حق اظهار چنین حقی حمایت، و زمینه تحقق کامل این حق را فراهم کند. (Lerner, 2006: 8)

افزون بر آن، اعلامیه ۱۹۸۱ حذف تبعیض دینی، دولت‌ها را ملزم می‌سازد که نه تنها از آزادی مذهبی حمایت کنند، بلکه از اعمال هرگونه فشار، محدودیت یا تبعیض در اجرای مناسک مذهبی جلوگیری کنند. (Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief, 1981, arts. 1-6) بر این اساس دولت میزبان مناسک حج موظف است از اعمال، بیان و اجرای آیین‌های مذهبی زائران - فارغ از مذهب، نژاد یا ملیت - حمایت کرده و هرگونه محدودیت یا تبعیض ناروا در این زمینه را رفع کند. چنین وظیفه‌ای نه تنها ریشه در اصول اخلاقی و دینی دارد، بلکه تعهدی الزام‌آور در چارچوب حقوق بین‌الملل عرفی بشر به شمار می‌رود.

ب) تعهدات دولت عربستان نسبت به تضمین حق حیات در مناسک حج

حوادث مرگبار در مراسم حج، مانند فاجعه منا در سال ۲۰۱۵ با بیش از ۲۳۰۰ کشته یا سقوط جرثقیل در مسجدالحرام، نمونه‌هایی از نقض تعهد ایجابی دولت سعودی برای تأمین امنیت جانی زائران است. بر اساس ماده ۶ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، دولت‌ها به اتخاذ تدابیر قانونی، اداری و اجرایی برای حمایت از حق حیات موظف هستند، اگرچه عربستان عضو این سند نیست، این تعهد به واسطه عرف بین‌الملل برای آن الزام‌آور تلقی می‌شود. با وجود سابقه این فجایع، عدم شفافیت در تحقیقات، بی‌پاسخ ماندن مسئولان و فقدان جبران خسارت نشان‌دهنده عدم اجرای این تعهدات است.

حق حیات یکی از حقوق اساسی بشر است که نه تنها در تمام اسناد بین‌المللی بنیادین به آن تصریح شده است، بلکه مصداقی از قواعد آمره بین‌المللی است. این حق به عنوان پیش شرط تحقق سایر حقوق شناخته می‌شود، به گونه‌ای که بدون تضمین آن، تحقق هیچ حق دیگری امکان‌پذیر نیست. حق حیات یکی از حق‌های مهم فردی است که در اسناد جهانی حقوق بشر، از جمله اعلامیه جهانی حقوق بشر (ماده ۳ اعلامیه جهانی حقوق بشر)، میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی (ماده ۶ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی) و اعلامیه اسلامی حقوق بشر - به رسمیت شناخته شده است. بند الف ماده ۲ اعلامیه اسلامی حقوق بشر مقرر می‌دارد:

زندگی موهبتی است الهی و حقی است که برای هر انسانی تضمین شده است. حمایت از این حق در مقابل هرگونه نقض بر عهده تمامی افراد، جوامع و دولت‌هاست و کشتن هیچ‌کس جایز نیست، مگر در موارد مبتنی بر مجوز شرعی.

حق حیات در اسلام از جایگاه محوری برخوردار است و به عنوان یکی از اساسی‌ترین حقوق انسانی، در منابع اسلامی بارها بر آن تأکید شده است. اسلام با ارائه دستوراتی دقیق، بر حفظ این حق و منع تعدی به آن تأکید دارد. قرآن کریم می‌فرماید: ﴿مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا﴾. (مائده: ۳۲) این آیه نشان می‌دهد که جان انسان ارزش ذاتی دارد و قتل ناحق، حتی یک فرد، به منزله تهدیدی علیه کل بشریت محسوب می‌شود. پیامبر اسلام ﷺ در خطبه حجة الوداع فرمودند: «إِنَّ دِمَاءَكُمْ وَأَمْوَالَكُمْ وَأَعْرَاضَكُمْ عَلَيْنَكُمْ حَرَامٌ»؛ «جان، مال و آبروی شما بر یکدیگر حرام است». (بخاری، ۱۹۹۹، حدیث ۶۲۲۷). امام علی (ع) نیز در خصوص احترام جان دیگران نیز فرمودند: «عَظَّمَ اللَّهُ حُرْمَةَ الْمُؤْمِنِ أَكْثَرَ مِنْ الْكَعْبَةِ»؛ «حرمت مؤمن نزد خداوند از کعبه بالاتر است». (نهج البلاغه، خطبه ۱۹۲). به این ترتیب در اندیشه اسلامی حق حیات یک امر فطری و

طبیعی است که خدای متعال آن را به تمام انسان‌ها به طور مساوی عطا فرموده است و سلب آن بدون مجوز شرعی جایز نیست.

حق حیات در اسلام نه تنها حقی فردی، بلکه حقی اجتماعی و الهی است. این نگاه جامع به حیات انسانی، محور بسیاری از قواعد حقوقی و اخلاقی در شریعت است. حق حیات مستلزم تعهد منفی (یعنی عدم سلب آن از یک طرف) و مثبت (به معنای حفاظت از زندگی افراد از طرف دیگر) است (کعبی، ۱۳۹۴، ص ۱۷۰)

حق حیات به عنوان یک حق بنیادین، که جزء قواعد آمره و عرف عام است، و تعهد دولت عربستان در حفاظت از جان انسان‌ها، نه تنها به معنای منع کشتن مستقیم زائران توسط دولت است، بلکه شامل وظیفه مثبت برای جلوگیری از خطرات قابل پیش‌بینی علیه حیات زائران نیز می‌باشد. در مناسک حج میلیون‌ها زائر از ده‌ها کشور به مدت کوتاهی در یک مکان محدود گردهم می‌آیند که خود به خود خطرات متعددی برای امنیت جان انسان‌ها ایجاد می‌کند؛ از ازدحام جمعیت گرفته تا بیماری‌های مسری، بلایای طبیعی، گرمای شدید و حتی سوء مدیریت در هدایت جمعیت. از این رو دولت عربستان سعودی به عنوان دولت میزبان، مطابق قواعد عرفی حقوق بین‌الملل بشر، مسئولیت مضاعفی در تضمین حق حیات زائران دارد.

این حق مستلزم سه‌گانه مسئولیت‌های دولت میزبان است: نخست تعهد پیشگیرانه به معنای اتخاذ تدابیر ایمنی، زیرساخت‌های مناسب، سیستم هشدار و برنامه‌ریزی برای مدیریت جمعیت (UN Human Rights Committee. General Com-ment No. 36, 2018) دوم تعهد به واکنش مؤثر در قبال خطرات آنی؛ مانند ازدحام، گرم‌زدگی، آتش‌سوزی یا حوادث سازه‌ای، که مستلزم حضور تجهیزات و نیروهای امدادی سریع‌العمل است. (Velásquez Rodríguez v. Honduras, 1988, para. 17) سوم تعهد به جبران که دولت میزبان را موظف به بررسی، شناسایی، اطلاع‌رسانی و جبران

نقض احتمالی حق حیات در برابر بازماندگان می‌کند.

این ساختار سه‌لایه در نظام عرفی حقوق بین‌الملل بشر نیز تثبیت شده است؛ (Os- man v. UK, Application, 1998:para. 116) بنابراین دولت عربستان سعودی به عنوان دولت میزبان حج، دارای تعهد حقوقی روشن برای اتخاذ تدابیر لازم جهت تضمین حق حیات زائران در چارچوب معیارهای حقوق بشری است و هرگونه اهمال در این وظایف می‌تواند مسئولیت بین‌المللی آن را در پی داشته باشد. نمونه‌ای بارز از نقض این تعهدات، فاجعه منا در سال ۲۰۱۵ میلادی (۱۳۹۴ شمسی) است که بر اثر مدیریت نامناسب جمعیت، انسداد مسیرهای اضطراری و نبود اطلاع‌رسانی و امدادرسانی به موقع، طبق گزارش‌های رسمی به کشته شدن بیش از ۲۳۰۰ نفر از زائران منجر شد. (Human Rights Watch. 2015) این حادثه که در اثر مجموعه‌ای از اهمال‌ها و فقدان نظام پاسخ‌دهی مؤثر در دولت میزبان رخ داد، مصداقی از ناتوانی در اجرای تعهدات پیشگیرانه و حمایتی در جهت تضمین حق حیات است.

کمیتة حقوق بشر نیز در نظریه تفسیری شماره ۳۶، تصریح می‌کند که دولت‌ها حتی در شرایط خاص، مانند تجمعات جمعی مذهبی، موظف‌اند با ابزارهای مدیریتی، اطلاعاتی و فنی از بروز وقایع تهدیدکننده حق حیات جلوگیری کنند. (General Comment No. 36, 2018, para. 21) عدم شفافیت سعودی‌ها در انتشار لیست رسمی قربانیان، بی‌توجهی به حق خانواده‌ها در اطلاع از سرنوشت عزیزانشان، و عدم پیگیری مؤثر حقوقی، بعد سوم تعهد (یعنی جبران و پاسخ‌گویی) را نیز با چالش جدی مواجه کرده است. بر این اساس، فاجعه منا را می‌توان به عنوان یک نمونه عینی برای بررسی ناکارآمدی دولت میزبان در رعایت الزامات بنیادین حقوق بشر و به‌ویژه حق حیات در مناسک حج تلقی کرد. به این ترتیب عدم عضویت دولت عربستان در میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی نمی‌تواند بستری برای عدم مسئولیت دولت عربستان در زمان نقض حقوق بنیادین عرفی نظیر حق حیات فراهم آورد، بلکه دولت

عربستان همواره در زمان مناسک حج طبق عرف عام بین‌المللی، اصول کلی حقوقی بین‌المللی در چارچوب نظری وظایف دولت میزبان و قواعد آمره بین‌المللی مسئولیت مراقبت و تضمین این حقوق را داراست.

ج) تحلیل حق بر صلح در مناسک حج: بسترها و مسئولیت‌های عربستان

مناسک حج به عنوان یکی از گردهمایی‌های بزرگ مذهبی جهان ذاتاً بر مفاهیم صلح، اخوت انسانی، اجتناب از خشونت و پرهیز از درگیری استوار است. در قرآن کریم خداوند حج را زمان و مکانی برای امنیت، حرمت جان‌ها، امتناع از نزاع و جنگ می‌خواند. (بقره: ۱۹۷) بنابراین حج از منظر اسلامی محل تجلی صلح فردی، اجتماعی و بین‌المللی است. این ظرفیت می‌تواند بستر تحقق صلح جهانی را در مفهومی که در منشور ملل متحد، سازمان ملل متحد مسئول تأمین آن است، فراهم آورد. (مقدمه منشور ملل متحد، ۱۹۴۵) دولت عربستان نسبت به تحقق جمعی حق بر صلح در زمان انجام دادن مناسک حج در چارچوب اصول و اهداف منشور ملل متحد مسئولیت دارد. حق بر صلح به عنوان یکی از حقوق جمعی بشر شناخته شده است که به موجب محتوای این حق هر فرد و هر ملتی حق دارد در صلح زندگی کند. (Declaration on the Right to Peace: 2016)

اعلامیه مصوب ۱۹۸۴ سازمان ملل متحد درباره حق ملت‌ها بر صلح، به عنوان یکی از اسناد مهم مجمع عمومی سازمان ملل متحد در حوزه توسعه مفهومی و حقوقی صلح به عنوان یک حق بشر تلقی می‌شود. این اعلامیه با تأکید بر نقش صلح در تضمین سایر حقوق بشر، جنبه اعلامی دارد، اما با توجه به اینکه در چارچوب اصول و اهداف منشور تصویب شده است و به موجب ماده ۱۰۳ منشور ملل متحد، تعهدات دولت‌ها به موجب منشور ملل متحد نسبت به سایر تعهدات دارای اولویت می‌باشد، پایبندی به این حق و تحقق و تضمین آن از مسئولیت‌های دولت‌های عضو سازمان ملل، از جمله دولت عربستان،

خواهد بود؛ زیرا در این اعلامیه تأکید شده است که تحقق این حق بر اجرای اصول مندرج در منشور ملل متحد، به ویژه اصل منع تهدید یا توسل به زور در روابط بین‌المللی، مبتنی است. (Declaration on the Right of Peoples to Peacer 1984 Available)

در اسناد حقوق بشر اسلامی نیز صلح به عنوان هدف غایی معرفی شده است. ماده ۲۳ اعلامیه قاهره درباره حقوق بشر مصوب ۱۹۹۰ بر ممنوعیت تجاوز، ظلم و جنگ‌افروزی علیه نظامیان تأکید دارد. (Cairo Declaration on Human Rights). با توجه به جایگاه بنیادین حق بر صلح در اسناد بنیادین حقوق بین‌الملل، از جمله منشور ملل متحد (مواد ۱ و ۲)، اعلامیه ۱۹۸۴ مجمع عمومی درباره حق ملت‌ها بر صلح، و نیز تأکید اعلامیه جهانی حقوق بشر بر حق حیات و امنیت، می‌توان استدلال کرد که صلح نه صرفاً غایتی اخلاقی، بلکه یک مطالبه حقوقی و تعهد بین‌المللی دولت‌هاست.

در این میان، مناسب است که به مثابه بزرگ‌ترین اجتماع سالانه انسانی، ظرفیتی بی‌بدیل برای تجلی این حق و بازتاب آن در عرصه بین‌الملل محسوب می‌شود. گردآمدن میلیون‌ها مسلمان از اقوام، ملیت‌ها و مذاهب مختلف در زمان و مکانی واحد - که مبنایش بر عبودیت، وحدت و طرد خشونت است - می‌تواند فریادی نمادین و موثر برای توقف جنگ‌ها و احیای صلح در جهان باشد. با این نگاه، دولت عربستان سعودی به عنوان دولت میزبان و متولی اداره سرزمین‌های مقدس، صرفاً یک ناظر یا مدیر اجرایی نیست، بلکه بر مبنای اصول منشور ملل متحد، تعهدات خود در قالب اعلامیه‌های بین‌المللی سازمان ملل متحد، و حتی مستند به مواد ۱ و ۲ طرح پیش‌نویس مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها - مصوب کمیسیون حقوق بین‌الملل برای ایجاد بسترهای تحقق این حق - دارای مسئولیت مثبت است. بنابراین در جهانی که هم‌زمان با برگزاری حج، شعله‌های جنگ از غزه تا یمن زبانه می‌کشند، سکوت یا بی‌طرفی دولت میزبان نه تنها ناکافی، بلکه در تحلیل حقوقی می‌تواند نوعی ترک فعل تلقی شود که موجب مسئولیت

بین‌المللی است، به‌ویژه اگر دولت مذکور ظرفیت، اختیار و ابزار کافی برای ایفای نقش ایجابی در تحقق حق بر صلح در بستر حج را دارا باشد.

در زمینه مناسک حج اگر دولت عربستان به‌عنوان دولت میزبان از به‌کارگیری ظرفیت عظیم حج در حمایت از صلح جهانی خودداری کند، یا حتی با اعمال سیاست‌هایی موجب تفرقه، تبعیض یا سانسور پیام‌های صلح‌خواهانه زائران شود، این ترک فعل ممکن است در پرتو ماده ۲، به‌عنوان نقض یک تعهد بین‌المللی مثبت تعبیر شود؛ به‌ویژه آنکه دولت‌ها موظفند نه فقط از ارتکاب مستقیم نقض‌ها خودداری کنند، بلکه باید در جهت تحقق حقوق بنیادین اقداماتی مؤثر انجام دهند. (Draft Articles on State Responsibility, 2001, Art. 1 - 2)

نتیجه‌گیری

مناسک حج به‌عنوان بزرگ‌ترین تجمع مذهبی در جهان اسلام، بستری منحصر به فرد برای تحقق عملی بسیاری از اصول و حقوق بنیادین بشر فراهم می‌آورد. بر اساس اسناد بین‌المللی حقوق بشر و تفسیرهای نهادهای ناظر، مناسک حج نباید صرفاً به‌عنوان آیینی عبادی محدود تفسیر شود، بلکه از حیث گستره انسانی، فرهنگی و سیاسی آن باید به‌عنوان عرصه‌ای برای تمهید، اجرا و پایش تعهدات حقوق بشری دولت میزبان تحلیل شود. از این منظر حج می‌تواند و باید در خدمت پاسداری از کرامت انسانی، برابری، آزادی مذهب، امنیت، و صلح میان ملت‌ها قرار گیرد.

با تحلیل تعهدات دولت عربستان سعودی به‌عنوان دولت میزبان در مناسک حج، روشن شد که هرچند این کشور عضو برخی از اسناد الزام‌آور حقوق بشری - همچون میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی - نیست، اما به‌موجب قواعد عرفی بین‌المللی، اصول بنیادینی همچون کرامت انسانی و اصل عدم تبعیض، نسبت به تضمین حق حیات، آزادی مذهبی و حق بر صلح متعهد است. عربستان با استناد

صرف به شریعت خاص و هابیت نمی‌تواند تعهدات جهانی را نادیده بگیرد؛ زیرا اصول بنیادین حقوق بشر به‌ویژه در زمینه امنیت جانی و مذهبی زائران، به سطح هنجارهای الزام‌آور فراملی رسیده‌اند.

مطابق اسناد بنیادینی چون اعلامیه جهانی حقوق بشر ۱۹۴۸ (ماده ۱ و ۲)، میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی ۱۹۶۶ (مواد ۲، ۶، ۱۸، ۲۶) و نظریه‌های تفسیری صادره - از جمله تفسیر عمومی شماره ۲۲ کمیته حقوق بشر درباره آزادی مذهب - زائران حج باید از حقوقی چون آزادی در انجام شعائر دینی، مصونیت از تبعیض، امنیت فیزیکی، دسترسی به خدمات انسانی و بهداشتی و صیانت از شأن انسانی برخوردار باشند. این حقوق، فارغ از تابعیت، نژاد، زبان، مذهب یا گرایش فقهی افراد، به صورت برابر قابل اعمال‌اند و دولت میزبان متعهد است از طریق اتخاذ تدابیر قانونی، اداری و عملی، تحقق عینی آنها را تضمین کند.

در این میان، تجربه‌های گذشته، به‌ویژه فاجعه غم‌بار منا در سال ۲۰۱۵ که به کشته شدن هزاران زائر انجامید، آشکار ساخت که عدم تحقق مسئولیت پیشگیرانه، ضعف در مدیریت بحران، فقدان شفافیت و نبود سازوکارهای جبرانی، می‌تواند زمینه‌ساز نقض گسترده حقوق بنیادین زائران شود. چنین رخدادهایی نه تنها تعهدات منفی (عدم مداخله یا تبعیض)، بلکه تعهدات مثبت و رویه‌ای دولت عربستان سعودی را نیز برجسته می‌کند؛ تعهداتی که مستظهر به قواعد عرفی و قراردادی حقوق بین‌الملل بشر است و نیازمند پاسخ‌گویی، جبران، اصلاح ساختار و پیشگیری از تکرار است.

به این ترتیب عربستان سعودی به برخی معاهدات کلیدی، مانند میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، ملحق نشده است، اما همچنان از منظر قواعد آمره بین‌المللی، به رعایت کرامت و حقوق بنیادین زائران در مناسک حج متعهد است. این تعهدات نه تنها در قالب التزامات مندرج در اسناد جهانی - مانند اعلامیه جهانی حقوق بشر، منشور ملل متحد و کنوانسیون‌های منع تبعیض به ویژه کنوانسیون منع تبعیض نژادی

- بلکه از حیث مسئولیت میزبانی اماکن مقدس اسلامی که برای کل امت مسلمان اهمیت دارد، اعتبار ویژه‌ای دارند.

مطالعه موردی کرامت انسانی به عنوان زیربنای مفهومی حقوق بشر، نشان داد که نقض آن در قالب تبعیض مذهبی، تحقیر جمعی، و بی‌عدالتی ساختاری در نظام سامان‌دهی حج، با استانداردهای بین‌المللی مغایر است. از این منظر، حج باید محل تجلی عزت انسان مسلمان باشد، نه محملی برای تقویت فرقه‌گرایی، تحقیر دینی یا تبعیض سیاسی.

افزون بر این، حق بر صلح به عنوان یکی از حقوق جمعی بشر، جایگاه ویژه‌ای در چارچوب حج دارد. با توجه به گردهمایی صلح‌آمیز میلیون‌ها مسلمان از اقصی نقاط جهان در سرزمین وحی، این مناسک می‌تواند به عرصه‌ای برای تحقق دیپلماسی فرهنگی، تقویت وحدت امت اسلامی در مقابل استکبار بدل شود و در برابر قدرت‌های استکباری و جنگ‌افروزان جهانی، زبان مشترک مسلمانان در دفاع از عدالت و کرامت انسانی تلقی گردد.

به این ترتیب نخست حقوقی نظیر حق بر کرامت انسانی، حق حیات، آزادی مذهب، اصل عدم تبعیض و حق بر صلح، از جمله حقوق بشری هستند که در جریان مناسک حج بیش از پیش قابلیت اعمال دارند؛ دوم دولت میزبان، (عربستان سعودی) مطابق موازین بین‌المللی، اعم از عرفی یا معاهده‌ای، متعهد است این حقوق را با رعایت اصول برابری، پیشگیری، پاسخ‌گویی و جبران، محترم و اجرا کند. این تعهد نه تنها ماهیتی قانونی دارد، بلکه به لحاظ اخلاقی، دینی و فراملی، آزمونی برای احترام به شأن و کرامت مسلمانان در سطح جهان به شمار می‌رود.

برای اصلاح رویه‌های دولت عربستان و الزام آن به رعایت تعهدات حقوق بشری، راهکارهایی قابل طرح است:

۱. بین‌المللی‌سازی نظارت بر حج از طریق پیشنهاد ساز و کار نظارتی مشترک سازمان همکاری اسلامی یا تشکیل کمیته حقیقت‌یاب وابسته به شورای حقوق بشر سازمان ملل؛

۲. تدوین سند حقوق زائران بر پایه اصول بین‌المللی حقوق بشر و ارائه آن از سوی کشورهای اسلامی در مجامع بین‌المللی؛

۳. ارجاع موارد نقض سیستماتیک به نهادهایی چون شورای حقوق بشر، گزارشگر ویژه آزادی مذهب، و کمیته رفع تبعیض نژادی.

۴. استناد به مسئولیت بین‌المللی دولت بر اساس پیش‌نویس مسئولیت دولت‌ها در قبال اعمال متخلفانه (مصوب ۲۰۰۱ کمیسیون حقوق بین‌الملل)

منابع

۱. قرآن
۲. نهج‌البلاغه
۳. بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح بخاری، (۱۹۹۹م)، جلد ۴، ریاض، دارالسلام.
۴. جوان آراسته، حسین، (۱۳۸۸ش)، حقوق اجتماعی و سیاسی در اسلام، قم، دفتر نشر معارف.
۵. شریفی طراز کوهی، حسین، (۱۳۸۰ش)، حقوق بشر (نظریه‌ها و رویه‌ها)، تهران، دانشگاه تهران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی.
۶. طالبی، عباسعلی، حبیب‌الله ابوالحسن شیرازی، (۱۴۰۰ش)، «بررسی تطبیقی وضعیت حقوق بشر در ایران و عربستان»، مطالعات حقوق بشر اسلامی، سال دهم، شماره چهارم، (پیاپی ۲۳)، زمستان ۱۴۰۰ش، ص ۱۱۰ الی ۱۴۰.
۷. قائمی خرق، محسن (۱۴۰۳ش)، «حج به مثابه راهبرد عملی تحقق حقوق بشر؛ با تأکید بر رویکرد امامین انقلاب»، پژوهشنامه حج و زیارت، سال نهم، شماره بیست و چهارم، بهار و تابستان ۱۴۰۳، ص ۶۱-۹۰.
۸. قاری سید فاطمی، سیدمحمد (۱۳۸۸ش)، حقوق بشر در جهان معاصر، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش، ج ۱.

- J, Human Rights in Global Politics, Cambridge University Press.
6. Brownlie, I. (2012). Principles of Public International Law (8th ed., edited by James Crawford). Oxford: Oxford University Press.
 7. Buergenthal, Thomas. (2011). Public International Law: Cases and Materials. 8th Edition. St. Paul, MN: West Academic Publishing.
 8. Dunne, T., & Wheeler, N. J. (Eds.). (1999). Human Rights in Global Politics. Cambridge: Cambridge University Press.
 9. European Court of Human Rights. (1998). Osman v. The United Kingdom (Application No. 23452/94). Judgment of 28 October 1998. Reports of Judgments and Decisions, 1998 - VIII, 3124
 10. General Assembly of the United Nations, Universal Declaration of Human Rights, Resolution 217 A (III), 10 December 1948.
 11. Harris, D.J, (2004), Case and Materials on International Law, Sixth Edition, London Sweet
 12. Henckaerts, Jean - Marie, and Doswald - Beck, Louise. (2005). Customary International Humanitarian Law, Volume I: Rules. ICRC and Cambridge University Press.
 13. Human Rights Watch. (2023).
۹. کعبی، عباس، (۱۳۹۴ش)، تحلیل مبانی نظام جمهوری اسلامی ایران مبتنی بر اصول قانون اساسی، حقوق ملت (اصول نوزدهم تابیست و نهم)، تهران، شورای نگهبان، پژوهشکده شورای نگهبان، ج ۳.
 ۱۰. مجموعه اسناد بین‌المللی حقوق بشر، (۱۳۸۱ش)، زیر نظر اردشیر امیر ارجمند، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، ج ۱ و ۲.
 ۱۱. منتظری، حسینعلی، (۱۴۲۹ق)، حکومت دینی و حقوق انسان، قم، ارغوان دانش.
 ۱۲. هاشمی، سیدمحمد، (۱۳۸۴ش)، حقوق بشر و آزادی‌های اساسی، تهران، نشر میزان.
1. Alston, P. (Ed.) (2005). Non - State Actors and Human Rights. Oxford: Oxford University Press.
 2. Amnesty International. (2023). Amnesty International Report 2022/23: The State of the World's Human Rights. POL 10/5670/2023.
 3. Al - Rasheed, M. (2010). A History of Saudi Arabia (2nd ed.). Cambridge University Press.
 4. Amnesty International. (2023). Amnesty International Report 2022/23: The State of the World's Human Rights. POL 10/5670/2023
 5. Brownly, Chris, (1999), "Universal Human Rights: A Critique" in: Dunne Tim and Wheeler Nicholas

- Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory, Advisory Opinion, 9 July 2004, ICJ Reports 2004, paras. 134 - 137.)
21. International Law Commission (ILC), Draft Conclusions on Identification of Customary International Law, Report of the ILC, UN Doc. A/73/10 (2018), Conclusion 2 & 9.
 22. League of Arab States. Arab Charter on Human Rights, 22 May 2004, entered into force 15 March 2008, Article 30
 23. Lerner, Natan, Religion, (2006), Secular Beliefs and Human Rights, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden. Boston.
 24. Meron, Theodor. (2006). The Humanization of International Law. Leiden & Boston: Martinus Nijhoff Publishers.
 25. Organization of Islamic Cooperation, Agreement on the facilitation of the pilgrimage (Hajj), 1979
 26. Organization of African Unity. African Charter on Human and Peoples' Rights, 27 June 1981, Article 8
 27. Organization of the Islamic Conference (OIC), (1990), "Cairo Declaration on Human Rights in Islam," Adopted at the Nineteenth Islamic Conference of Foreign Ministers, Cairo, Egypt, 5 August
 - World Report 2023: Events of 2022. New York: Seven Stories Press.
 14. Human Rights Watch. Saudi Arabia: Act Swiftly to Address Hajj Tragedy, 28 September 2015. <https://www.hrw.org/news/2015/09/28/saudi-arabia-act-swiftly-address-hajj-tragedy>
 15. Human Rights Watch. (2023). World Report 2023: Events of 2022. Seven Stories Press. Retrieved from <https://www.hrw.org/world-report/2023>
 16. Hans, Kung, (1985), Christianity and the world religion: paths of dialogue with Islam, Hinduism and Buddhism, Glasgow.
 17. International covenant on civil and political Rights, united nation, UN General Assembly Resolution 2200A (XXI), 16 December 1966, Articles 2, 6, 7
 18. Inter - American Court of Human Rights, Velasquez Rodríguez v. Honduras, Judgment of 29 July 1988, para. 17
 19. ICJ Reports International Court of Justice (ICJ), Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Belgium v. Spain), Second Phase, Judgment of 5 February 1970, ICJ Reports 1970, p. 3, esp. p. 32.)
 20. International Court of Justice (ICJ),

- and Religion (Art. 18), CCPR/C/21/Rev.1/Add.4, 30 July 1993, para 4,8)
35. UN General Assembly, Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief, 1981, arts. 1 - 6
 36. UN Human Rights Committee. General Comment No. 36: The Right to Life (Article 6), CCPR/C/GC/36, 30 October 2018
 37. UN Human Rights Committee. General Comment No. 36 (2018) on Article 6: Right to Life, CCPR/C/GC/36, para. 21
 38. United Nations General Assembly, Declaration on the Right of Peoples to Peace, Resolution 39/11, 12 November 1984
 39. UNGA, Declaration on the Right to Peace, A/RES/71/189, 19 December 2016
 40. UN Special Rapporteur on Freedom of Religion or Belief, Annual Report, A/HRC/43/48, 2020
 41. United Nations International Law Commission (ILC), "Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with Commentaries," Yearbook of the International Law Commission, 2001, Vol. II, Part Two, UN Doc. A/56/10.
 42. United Nations. (1945). Charter 1990 (OIC Doc. No. OIC/CFM - 19/90/WP.4/Rev.1
 28. Organisation of Islamic Cooperation. (2008). Charter of the Organisation of Islamic Cooperation. Retrieved from https://www.icnl.org/research/library/transnational_oic-charter-en/
 29. Peters, A. (2016). Beyond Human Rights: The Legal Status of the Individual in International Law (J. Huston, Trans.). Cambridge University Press.
 30. Rehman, Javaid, (2010), International Human Rights Law, Longman, Second Edition.
 31. Rahman, Javaid and Bureau, Susan, (2007), Religion, Human Rights and International Law, a critical examinations of Islamic State practice, Leiden, Boston, Martinus Nijhoff.
 32. UN Human Rights Committee. General Comment No. 18: Non - Discrimination, 10 November 1989, CCPR/C/21/Rev.1/Add.1, para 7,13
 33. United Nations General Assembly. Universal Declaration of Human Rights, Resolution 217 A (III), 10 December 1948, Article 18
 34. UN Human Rights Committee. General Comment No. 22: The Right to Freedom of Thought, Conscience

- or belief (A/HRC/46/30).<https://undocs.org/A/HRC/46/30>
49. United Nations General Assembly, Resolution 71/189, “Declaration on the Right to Peace” (2016)
50. United Nations General Assembly, “Declaration on the Right of Peoples to Peace,” Resolution A/RES/39/11, adopted on 12 November 1984, 39th Session of the General Assembly
- of the United Nations and Statute of the International Court of Justice. San Francisco: United Nations.
43. United Nations Human Rights Council. (2013). World Programme for Human Rights Education: Adoption of the Plan of Action for the Third Phase (Resolution 24/15), A/HRC/RES/24/15.
44. United Nations Human Rights Committee. (2001). General comment No. 29: States of emergency (article 4). CCPR/C/21/Rev.1/Add.11. Retrieved from <https://digitallibrary.un.org/record/451555>
45. United Nations Office of the High Commissioner for Human Rights. (2011). The Concept of Human Dignity. ST/HR/058. Retrieved from <https://digitallibrary.un.org/record/765262>
46. United Nations. (1969). United Nations Treaty Series, Volume 660. Retrieved from <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%20660/v660.pdf>
47. United Nations Human Rights Committee. (1982). General Comment No. 6: Article 6 (Right to Life). 16th session, U.N. Doc. HRI/GEN/1/Rev.1.
48. United Nations Human Rights Council. (2021). Report of the Special Rapporteur on freedom of religion

